

چند مقاله از قزوینی

چنانکه گفته شد بیشتر مقالات علامه قزوینی در دو مجلد جمع شده و بچاپ رسیده و رسائل و مکاتیب پراکنده دیگر هم هست که لازم است در مجلداتی فراهم آید. اکنون مناسب دانستیم نامه ای را که آن مرحوم بفرهنگستان ایران مرقوم داشته در پایان این کتاب بچاپ رسانیم و این قسمت را فصل چهارم قرار دهیم.

شوریه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

چند کتاب مهم فارسی

در سال ۱۳۱۲ فرهنگستان ایران از استاد اجل آقای محمد فروزنی عضو فرهنگستان که آنوقت در پاریس بودند خواهش کرد با اطلاع وسیع و دسترسی که بفهرست های کتب خطی اروپا دارند برخی از کتب ادبی و تاریخی فارسی را انتخاب و معرفی فرمایند که در چاپ آنها اقدام شود و این جوابی است که آن استاد بزرگوار داده اند.

پاریس - ۲۰ بهمن ۱۳۱۲

آقای رئیس کمیسیون راهنمایی فرهنگستان مراسله شریفه شماره ۵۶۱ چندی قبل زیارت گردید، در خصوص انتخاب بعضی از کتب فارسی که از حیث انشا سرمشق و از لحاظ مطلب سودمند و نسخه آنها هم کمیاب یا منحصر بفرد باشد و وزارت فرهنگ در صورت امکان متصدی طبع آنها گردد رأی اینجانب را استفسار فرموده بودید، البته بر رأی ائور عالی پوشیده نیست که در خصوص شرط اول یعنی اینکه کتاب از حیث انشا سرمشق بتواند واقع گردد و در عین حال از حیث مطلب نیز مفید باشد باید اندکی مساهله و اغماض بکاربرد یعنی مقصد اصلی و وجهه نظر راهنمان سودمندی مطالب کتاب و اهمیت موضوع آن قراردادده جنبه انشاء آنها را نادرجه امری ثانوی و فرعی انگاشت چه بسیاری از کتب مؤلفه قدما مشکل است که وضع انشاء آنها باذوق و سلیقه امروزه کاملاً وفق دهد و چه بسا کتب است که از حیث اشتمال آنها بر مطالب بسیار مفید بکر تاریخی در درجه اهمیت میباشند مثلاً مثل تاریخ و صاف و تاریخ آل مظفر از معین الدین بزدی موسوم به مواهب الهی و تاریخ عالم آرای امینی در تاریخ سلسله آق قویونلو تألیف فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی و معذک حال انشاء آنها از حیث فرط اشتمال آنها بر تعبیرات و امثال و اشعار عربی و استعارات عجیبه و عبارت پردازی بانصنع و تکلف معلوم است که بکلی منافی ذوق و سلیقه امروزی ایران است. معذک کله در صورتیکه ذیلاً از اسامی بعضی کتب بعرض

عالی خواهد رسید جهد کرده ام که حتی المقدور کتبی را انتخاب کنم که انشاء آنها نسبتاً سهل و ساده و بی تکلف باشد.

و نکته دیگر آنکه پرواضح است که سودمندی کتاب امری نسبی و اضافی است و بر حسب عقاید و سلیقه اشخاص فرق میکند و ای بسا کتاب که بمعینده کسی بغایت مفید و بمعینده دیگری بکلی بی فایده و بمعینده شخص ثالثی متوسط بین امرین است، و لهذا چون مقیاس منجز مشخصی برای سودمندی کتاب بنحو مطلق از خارج بدست نیست در صورتیکه ذیلاً از اسامی بعضی کتب بعرض عالی خواهد رسید چون چاره دیگری نبود مقیاس سودمندی کتاب را از لحاظ عقیده و سلیقه شخصی خودم قرار دادم که اگر مطابق سلیقه حضرتعالی یا سایر اعضاء محترم فرهنگستان در آمد فنعم المطلوب والا عذر اینجانب همانست که در فوق بعرض رسانیدم.

قبل از همه چیز بمعینده اینجانب دو کتاب بسیار نفیس بزرگان فارسی است که یادگار عهد سامانیان است و تاکنون در ایران گویا کمتر کسی با اهمیت فوق العاده این دو کتاب برخورد کرده هم از حیث مطلب و موضوع و مندرجات و هم از حیث خوبی انشاء زبان فارسی و نهایت سادگی و روانی و سلاست و عذوبت و فصاحت آن و از جمیع حیثیات دیگر فی الواقع سرمشق چیز نویسی امروزه ایرانیان میتواند واقع گردد و با سلیقه امروزی جامعه ایرانی در تقلیل از استعمال کلمات و تعبیرات عربی فوق العاده متناسب و کاملاً وفق میدهد و بنحو قطع و یقین شایسته آنست که طرف توجه و اهتمام جدی اعضاء محترم فرهنگستان و وزارت فرهنگ قرار گیرد و بدستگیری عده از فضلاء مبرز درجه اول از روی نسخ بسیار قدیمی مقابله و تصحیح شده و سپس بطبع و انتشار آن اقدام شود و آن دو عبارت است یکی از ترجمه تاریخ طبری و دیگری ترجمه تفسیر همان طبری که هر دو در اواخر دولت سامانیان در عهد منصور بن نوح سامانی (۳۵۰ - ۳۶۶) بزرگان فارسی ترجمه شده است و هر دو بهترین و سلیس ترین و ساده ترین نمونه انشاء زبان فارسی است، نسخ کتاب اولی یعنی ترجمه تاریخ طبری نسبتاً کمیاب ولی باز در بعضی کتابخانه های عمومی یا خصوصی تمام آن یا قطعاتی از آن

بدست میآید، ولی نسخ ترجمه تفسیر طبری در نهایت ندرت و دوره کامل آن در هیچیک از کتابخانه های معروف دنیا گویا موجود نیست ولی در طهران در چند سال قبل شش جلد از این تفسیر از بقایای کتابخانه مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی در اردبیل بدست آمده است^۱ و یک مجلد بسیار نفیس قدیمی از آن هم در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است و یک مجلد دیگر در کتابخانه ملی پاریس و یک مجلد دیگر در کتابخانه موزه بریتانیه در لندن که با احتمال بسیار قوی از مجموع این مجلدات یک دوره کامل از این کتاب را میتوان استخراج نمود .

ترجمه تاریخ طبری در چهل پنجاه سال قبل در هندوستان از همان چاپهای بسیار زشت مفلوط فاسد سقیم یکی دو مرتبه بطبع رسیده است ولی اولاً نسخ آن چاپها فعلاً در ایران در نهایت ندرت است و ثانیاً در مورد این دو کتاب قدیمی بسیار مهم که اساس انشاء نثر فارسی است باید فوق آنچه تصور شود در تصحیح آن از روی نسخ قدیمه و مقابله آن بدستیاری جمعی از فضلاء درجه اول با نهایت اهتمام و دقت کوشیده شود و واضح است که چاپهای سقیم خراب سطحی سر سری هندوستان بهیچوجه من الوجوه واجد این شرایط نیست و این کاریست که در خود ایران و بدست خود ایرانیان بالاخره باید انجام داده شود^۲ .

و دیگر از کتب مهمه قابل چاپ کتاب التفهیم لاوائل صناعة التتجیم ابوریحان بیرونی است که از چندین لحاظ اهمیت فوق العاده دارد یکی از حیث انشاء که مانند دو کتاب سابق الذکر (یعنی ترجمه تاریخ طبری و ترجمه تفسیر طبری) در نهایت سادگی و روانی و سلاست و تقلیل از کلمات و تعبیرات عربی است و دیگر از حیث اصطلاحات علم هیئت و نجوم که بسیاری از آنها را بزبان فارسی خالص بیان کرده است و دیگر از لحاظ قدمت که پس از ترجمه تاریخ طبری تفسیر و طبری و حدود العالم در جغرافی کتاب التفهیم یکی از قدیمترین کتبی است که بنشر در زبان فارسی

۱ - فرمان اعلیحضرت همایون محمدرضا شاه پهلوی این نسخه نفیس گراور میشود و مقدمات

انتشار آن از طرف وزارت دربار شاهنشاهی فراهم شده است .

۲ - ترجمه تاریخ طبری بوسیله آقای محمد تقی بهار (ملك الشعرا) تصحیح شده و ظاهراً برای

چاپ آماده است .

بعد از اسلام تألیف شده است چه تألیف آن در سنه چهار صد و پنجاه یا چهار صد و بیست و پنج هجری بوده است، و مخفی نماناد که از این کتاب خود مؤلف یعنی ابوریحان بیرونی دو نسخه برشته تحریر در آورده است یکی بفارسی که مورد بحث ماست و دیگری بعربی و نسخ هر دو در نهایت ندرت است و از متن عربی آن از روی نسخه کتابخانه موزه بریتانیه در لندن در چهار سال قبل چاپ عکسی در نهایت زشتی و ناخوانایی با ترجمه انگلیسی در مقابل هر صفحه منتشر کرده اند ولی متن فارسی آن تا کنون هیچ جا چاپ نشده و نسخ آن هم چنانکه عرض شد در نهایت ندرت و کمیابی است؛ از جمله در کتابخانه مجلس نسخه جدیدی از این کتاب مورخه سنه ۱۲۷۲ موجود است و در لندن نسخه بسیار متقن مصحح مضبوطی مورخه سنه ۶۸۵ بخط نسخ درشت با املاهای قدیمی فارسی که در عالم خود بی نظیر است موجود است، و در کتابخانه ملی پاریس نیز نسخه دیگری از این کتاب مورخه ۶۶۸ محفوظ است که باهمیت نسخه لندن نیست^۱.

دیگر از کتب مفیده کتاب *سمط العلی للحضرة العلیا* است در تاریخ سلسله ملوک قراختائیان کرمان تألیف ناصر الدین بن منتجب الدین منشی کرمانی در حدود ۷۱۶ هجری و کتاب بسیار نفیس سودمند حاوی بسی فواید تاریخی است که در هیچ کتابی دیگر نتوان یافت و نسخه عکسی از آن که از روی نسخه لندن برداشته شده در کتابخانه ملی طهران موجود و نسخه دیگری نیز در کتابخانه ملی پاریس و نسخه دیگری هم در کتابخانه ایاصوفیا در استنبول محفوظ است و رو بهمرفته نسخ این کتاب در نهایت ندرت و کمیابی است، و کتاب مزبور در حقیقت ذیل کتاب معروف *عقد العلی للموقف الا علی* است در تاریخ امراء غر کرمان تألیف افضل الدین ابو حامد احمد بن حامد کرمانی در حدود ۵۸۴ که دومرتبه تا کنون بچاپ رسیده است.

دیگر از کتب بسیار مفید کتاب *مناقب العارفين* شمس الدین احمد افلاکی است که در شرح حال و مقامات مولانا جلال الدین رومی و پدر او و فرزندانش

۱ - کتاب التفهیم بتصحیح آقای جلال همایی استاد دانشگاه بچاپ رسیده است.

و اساتید و مشایخ او بتوسط یکی از مریدان آن خاندان تألیف شده است و شروع وی بتألیف کتاب در سنه ۷۱۸ بوده و در ۷۵۴ با تمام رسانیده و دارای بسی فواید تاریخی و جغرافی و ادبی و غیره است و عجب است که این کتاب تا کنون نه در ایران و نه در ترکیه و نه در هندوستان و نه در هیچ جای دیگر تا آنجا که این حقیر اطلاع دارد بچاپ نرسیده است. نسخ خطی این کتاب گرچه نسبتاً کمیات ولی در ایران قطعاً بدست آمدنی است زیرا که آقای بدیع الزمان فروزان فر در شرح احوال مولوی آنرا بدست داشته و از آن استفاده کرده اند و البته اگر وقتی وزارت فرهنگ درصدد طبع این کتاب افتاد باید حتماً بتوسط فاضل معزّی الیه این عمل انجام گیرد چه ایشان بواسطه تألیف نفیس سابق الذکر خود شان در این موضوع و در این کتاب تحقیقات عمیق نموده اند، در کتابخانه های پاریس و لندن و دیوان هند و برلین نیز نسخی از این کتاب موجود است که در مورد احتیاج عکس میتوان برداشت.

دیگر از کتب سودمند کتاب بسیار نفیس تاریخ سلطان اولجایتو است (یعنی سلطان اولجایتو محمد خدا بنده پسر ارغون بن ابا قابن هولاکون تولی بن چنگیزخان از سلاطین مغول ایران که از سنه ۷۰۳-۷۱۶ سلطنت نمود) تألیف ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی از معاصرین سلطان مزبور، از این کتاب مهم تا آنجا که این حقیر اطلاع دارد فقط یک نسخه قدیمی مورخ سنه ۷۵۲ در کتابخانه ایاصوفیا در استنبول وجود دارد و نیز نسخه دیگری که از روی همان نسخه برای کتابخانه ملی پاریس سواد برداشته اند و دیگر در تمام دنیا غیر این دو نسخه از کتاب مزبور گویا وجود ندارد.

دیگر از کتب بسیار مفید مهم کتاب جوامع الحکایات و لوامع الروایات نورالدین (یا سدیدالدین) محمد بن محمد عوفی بخاری حنفی مؤلف تذکرة الشعراء معروف لباب الالباب است که در حدود سنه ششصدوسی تألیف شده و منقسم است بچهار قسم و هر قسمتی به ۲۵ باب که مجموعاً صد باب میشود و هر بابی محتوی است بر عده کثیری از قصص و حکایات بسیار دلکش اخلاقی و تاریخی و ادبی و غیره که رو به مرفته عده

حکایات مجموع کتاب به دوهزار و صد و سیزده (۲۱۱۳) حکایت میرسد و از همین جا اهمیت فوق العاده این کتاب بسیار نفیس دلکش را که فی الواقع یکی از شاهکارهای کتب زبان فارسی است حدس توان زد، و فوق العاده عجیب است که این کتاب باین اهمیت و بدین دلکشی تا کنون نه در ایران و نه در هندوستان و نه در سایر بلاد فارسی زبان و نه در اروپا بطبع نرسیده است، و مرحوم ادوارد برون مستشرق انگلیسی مشهور در صدد طبع این کتاب بود و گویا مقدمات آنرا نیز فراهم آورده بود ولی عمراً و باتمام آن عمل وفا نمود. از این کتاب نسخ متعدده موجود است ولی نسخ قدیمه آن نسبتاً نادر است و اگر وقتی در ایران وزارت فرهنگ یا کسی یا شرکتی دیگر بطبع آن اقدام نماید البته باید از روی نسخ قدیمه که حتماً از قرن هشتم یا فوق آن از قرن نهم هجری مؤخر نباشد این عمل انجام گیرد زیرا که نسخ جدیده این کتاب بواسطه فرط شهرت و مرغوبیت و انتشار آن مابین مردم الحاقات زیادی در آن شده است که ربطی باصل کتاب ندارد و هر کسی بهوای نفس چیزی بر آن افزوده یا دستی در آن برده لهذا اولین شرط طبع آن جمع عده از نسخ قدیمه است که در حدود هفتصد هشتصد هجری یا اندکی بعد از آن کتابت شده باشد و در هر صورت از حدود نهصد هجری مؤخر نباشد. دکتر محمد نظام الدین از فضایل حیدر آباد دکن چندی قبل فهرست بسیار مفصل جامع مبسوطی از محتویات جمیع ابواب و حکایات این کتاب و مآخذ آن و عده نسخ موجوده آن بزبان انگلیسی منتشر ساخته است (جلد هفتم از نشریات دوره جدید اوقاف کیب، لندن ۱۹۲۹ م)، فاضل مزبور در صفحه ۱۰۷ - ۱۲۴ از آن فهرست وصف کاملی از اغلب نسخ موجوده جوامع الحکایات در کتابخانههای مشهور اروپا و ترکیه نموده که حتماً باید در مورد احتیاج رجوع بدان فصل شود و در ایران نیز بدون شك نسخی از این کتاب باید بهسولت بدست بیاید. کتابخانه مجلس دارای مجلدی از این کتاب است که فقط مشتمل بر قسم اول آنست و در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز مجلدی از آن موجود است که اینجانب از تمام یا ناقص بودن آن اطلاعی ندارد، همچنین در کتابخانه ملی طهران نیز نسخه مورخه ۹۰۲ هجری موجود است.

که از قرار وصف فهرست کتابخانه مزبوره باید تمام باشد^۱ .
 دیگر از کتب بسیار سودمند کتاب هزرات شیراز معروف بهزار مزراست در
 شرح احوال اکابر علما و فقها و عرفا و ادبا و شعرا و سایر مشاهیر که در شیراز مدفون اند ،
 اصل این کتاب بزبان عربی است تألیف معین الدین جنید بن محمود بن محمد شیرازی در
 حدود سنه هفصد و نود هجری و سپس پسر مؤلف عیسی بن جنید آنرا بفارسی ترجمه
 کرده و بعضی فواید و زیادات دیگر نیز از خود بر آن افزوده است ، نسخه از اصل
 عربی این کتاب در کتابخانه مجلس و نسخه دیگری که از روی نسخه موزه بریتانی در
 لندن عکس برداشته شده در کتابخانه عمومی طهران موجود است ، و از ترجمه فارسی
 آن نیز که محل گفتگوی ماست يك نسخه در همان کتابخانه موزه بریتانی در لندن و
 نسخه دیگر از قرار مذکور در شیراز در کتابخانه آقای محمد حسین شعاع (شعاع الملك
 سابق) شیرازی موجود است و چه بسیار مناسب است که وزارت فرهنگ این هر دو
 کتاب را یعنی هم اصل عربی و هم ترجمه فارسی آنرا یکی را در تلو دیگری در يك مجلد
 چاپ نماید تا مورد استفاده عموم علاقه مندان بتاریخ این قطعه ایران گشته هر يك
 حمد تصحیح دیگری باشد ، و فوق العاده عجب است که این کتاب تا کنون بیچاپ
 نرسیده است^۲ .

و دیگر از کتب بسیار مفید هم از لحاظ ادبی و هم تاریخی و جغرافی کتاب
 معروف هفت اقلیم امین احمد رازی است که در سنه هزار و دو هجری تألیف شده و در
 شرح احوال علما و فضلا و ادبا و شعر است و مرتب بترتیب بلاد اقلیم هفت گانه است
 نه بترتیب حروف تهجی یا بترتیب سنوات و بهمین مناسبت آنرا هفت اقلیم نام نهاده
 و فوق العاده کتاب نفیس مفید مهمی است ، نسخ این کتاب نیز نسبتاً نادر ولی در ایران
 از قرار مذکور در بعضی کتابخانه های خصوصی اهل فضل نسبتاً از آن موجود است ،
 و کتابخانه مجلس نیز دارای نسخه از آن میباشد ، در بیست سال قبل چند جزوه از اوایل
 این کتاب در کلکته بطبع رسید ولی نمیدانم در نتیجه چه علل و اسبابی بدبختانه طبع

۱ - این کتاب نیز بوسیله آقای بهار تصحیح و منتخباتی از آن چاپ شده است .

۲ - آخرین کتابی است که مرحوم علامه فروزینی تصحیح و چاپ فرموده اند .

کتاب همچنان ناامام ماند، امید است که وزارت فرهنگ نظراتنفات خود را از احیای این کتاب مستطاب دریغ ندارد.

دیگر از کتب بسیار سودمند ولی فوق‌العاده کمیاب کتاب **مجموع فصیحی خوابانی** است تألیف فصیح‌الدین احمد بن محمد بن یحیی‌الخوافی که در سنه هشتصد و چهل و پنج هجری بنام شاهرخ بن امیر تیمور کورگان تألیف شده و حاوی وقایع تاریخی و شرح احوال مشاهیر رجال است از هر قبیل بترتیب سنوات از ابتدای هجرت الی سنه ۸۴۵ و فوق‌العاده کتاب نفیس مفید مهمی است ولی نسخ آن چنانکه عرض شد در نهایت درجه ندرت است و تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد فقط پنج نسخه از این کتاب در خارج ایران در کتابخانه‌های مختلف موجود است: یک نسخه متعلق باوقاف خیریه کیب که فعلاً در کتابخانه مدرسه السنه شرقیه لندن است و نسخه دیگر که سابق متعلق بمرحوم براون بود در کتابخانه عمومی کمبریج در انگلستان و یک نسخه در کتابخانه موزه آسیائی در لندن گراد، و یک نسخه در کتابخانه انجمن آسیائی در کلکته، و یک نسخه در کتابخانه عمومی برقیور (هندوستان)، و بدون شك در خود ایران هم نسخه یا نسخی از این کتاب باید موجود باشد ولی چون غالب کتابخانه‌های ایران فهرست ندارد تحقیق این مطلب عجله برای اینجانب ممکن نشد.

دیگر از کتب مفیده کتاب **لزهد نامه علائی** است که دایرة المعارف مانندی است بزبان فارسی در علوم طبیعی و معرفت جواهر و احجار و اشجار و نباتات و حیوانات و علم نجوم و منطق و ریاضی و طب و غیره و انشاء آن در نهایت سلاست و روانی و سادگی است تألیف شهردان بن ابی‌الخیر رازی که در حدود سنه چهارصد و هفتاد و هفت هجری یا اندکی بعد از آن بنام علاء الدوله ابو کالیجار کرشاسف بن علی بن فرامرز ابن علاء الدوله محمد بن دشمن‌یار معروف بابن کاکویه (این محمد بن دشمن‌یار مخدوم ابوعلی سینا و صاحب اصفهان و مضافات بوده است) تألیف نموده است، و نسخ این کتاب فوق‌العاده نادر است و آنچه اینجانب اطلاع دارد یک نسخه از آن در کتابخانه مجلس و نسخه دیگر از قرار مذکور در کتابخانه آقای حاج حسین آقای ملک، و در

خارج ایران يك نسخه در کتابخانه بدلیان در اکسفورد (انگلستان) و نسخه دیگر در کتابخانه گونا در آلمان موجود است.

دیگر از کتب بسیار سودمند کتاب تاریخ جهان آرا است تألیف قاضی احمد غفاری در حدود سنه نهصد و هفتاد و دو هجری و محتوی است بر تاریخ جمیع طبقات سلاطین اسلام از خلفا و ملوک معاصر از ابتدای خلقت الی اواخر عهد شاه طهماسب صفوی یعنی تا حوادث سنه ۹۷۲ سابق الذکر ولی نه بترتیب سنوات بلکه بترتیب طبقات ملوک مثلاً بنی عباس و سامانیه و غزنویه و سلجوقیه و غوریه و هکذا، و فوق آنچه بوصف بیاید کتاب مفیدی است و برای هر کس که سروکاری بانواریخ ملوک اسلام دارد و جسودش از ضروریات و اسباب کار بسیار سودمندی است و انشاء آن نیز در نهایت سادگی و روانی و سهولت و سلامت است ولی نسخ آن فوق العاده کمیاب است، آنچه اینجانب اطلاع دارد دو نسخه از کتاب مزبور در موزه بریتانی در لندن، و سه نسخه که برخی از آنها غیر کامل است در کتابخانه دیوان هند در لندن، و يك نسخه در کتابخانه دارالفنون کمبریج (انگلستان)، و يك نسخه در کتابخانه بدلیان در اکسفورد در انگلستان، و يك نسخه در استانبول در کتابخانه ولی الدین افندی، و يك نسخه در کتابخانه ملی وینه در اطریش موجود است، و بدون شك در ایران هم نسخی از آن باید موجود باشد ولی چنانکه مکرر عرض شد چون غالب کتابخانههای ایران فهرست مرتبی ندارد تحقیق این مسئله برای اینجانب میسر نشد، و بدیهی است که در مورد احتیاج عکس برداشتن هر يك از نسخ مزبوره در نهایت سهولت است.

دیگر از کتب بسیار نفیس سودمند با انشاء سهل ساده بی تکلیف کتاب مطلع السعدین و مجمع البحرین کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی متوفی در سنه هشتصد و هشتاد و هفت هجری است که حاوی وقایع تاریخی ایران و خراسان و ماوراءالنهر است در مدت صد و هفتاد و يك سال از سنه هفتصد و چهار هجری الی سنه هشتصد و هفتاد و پنج هجری، و کتاب مزبور مجزی بدو جلد مستقل است: جلد اول حاوی وقایع تاریخی است از سنه هفتصد و چهار الی سنه هشتصد و هفت یعنی از تاریخ ولادت سلطان ابوسعید بن اولجایتو بن ارغون بن اباقان بن هولاکو بن تولی بن چنگیزخان

در سنه ۷۰۴ الی وفات امیر تیمور کورگان در سنه هشتصد و هفت، و جلد دوم مشتمل است بر وقایع تاریخ از سنه هشتصد و هفت الی سنه هشتصد و هفتاد و پنج، یعنی از جلوس شاهرخ بن امیر تیمور کورگان در سنه ۸۰۷ الی قتل سلطان ابوسعید ابن سلطان محمد بن میرانشاه بن امیر تیمور کورگان بدست امیر حسن بیک آق قونلو در سنه هشتصد و هفتاد و سه در صحرای مغان، و در حقیقت کتاب شروع میشود بتاریخ ابوسعید نامی یعنی ابوسعید مغول و ختم میشود بتاریخ ابوسعید نامی دیگر یعنی ابوسعید تیموری، ولی پس از آن سلسله وقایع را تا دو سال دیگر پس از قتل ابوسعید و جلوس سلطان حسین بن سلطان منصور بن بایقرا میرزا بن عمر شیخ بن امیر تیمور کورگان امتداد داده است الی سنه هشتصد و هفتاد و پنج.

و مخفی نماید که دوره کامل این کتاب یعنی مجموع هر دو جلد اول و دوم آن با هر بغایت نادر است و غالباً آنچه در دست مردم باسم مطلع السعدین معروف است و نسخ آن هم نسبتاً فراوان است فقط جلد دوم این کتاب است و بس، پس در صورت تصمیم بچاپ باید ملتفت این بود که دوره کامل آنرا بدست آورد نه فقط جلد دوم آنرا، کتابخانه مجلس و کتابخانه ملی طهران از حسن اتفاق هر کدام دارای يك دوره ظاهراً کامل تمامی از این کتاب میباشند و در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز نسخه از آن موجود است که از نشانیهای که فهرست کتابخانه مزبوره بدست میدهد باید دوره کامل آن باشد، و در کتابخانههای عمومی اروپا نیز نسخ متعدده از هر دو جلد موجود است.

و دیگر از کتب مفیده کتاب زبدة التواریخ ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی است که عبارت است از تاریخ عام عالم از بدو خلقت الی حدود هفتصد هجری و مؤلف آن معاصر غازان خان و اولجایتون و از معاونین رشیدالدین فضل الله صاحب جامع التواریخ مشهور بوده است، نسخ این زبدة التواریخ در منتهی درجه ندرت است و تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد دوره کامل این کتاب جز در طهران در کتابخانه خصوصی آقای اسمعیل افشار در هیچ نقطه دیگر دنیا موجود نیست، و فقط يك نسخه ناقص دیگر که عبارت است فقط از جلد اول آن و محتوی است بر تاریخ عالم از بدو

خلقت ناسنه شصت و پنج هجری در کتابخانه دولتی بر این موجود است و بس (رجوع شود به فهرست پیرج نمرة ۳۶۸) و دیگر غیر این دو نسخه ظاهراً در هیچ کتابخانه از کتابخانه‌های دنیا هیچ نسخه دیگری از این کتاب بسیار مهم بسیار نفیس که یکی از شاهکارهای کتب تاریخی فارسی است موجود نیست، پس بسیار بجاست که وزارت فرهنگ سعی نماید که در صورت امکان سوادى یا عکسى از این نسخه منحصر بفرد آقای اسمعیل افشار برای یکی از کتابخانه‌های عمومی طهران دارد که در هر آن ممکن است در نتیجه یکی از حوادث زمان از حرق یا غرق یا غیر آن که نسخ منحصر بفرد همیشه در معرض آن می باشند این نسخه آقای اسمعیل افشار خدای نخواستہ از میان برود و بکلی تلف شود. قسمت متعلق بتاریخ اسمعیلیه مصر و ایران این کتاب را آقای عباس اقبال از روی همین نسخه آقای اسمعیل افشار نویسانیده و اظفاً بعنوان عاریه باینجانب امانت داده اند که فعلاً در نزد این حقیر موجود است.

دیگر از کتب نفیسه زبان فارسی کتاب دیگری است در تاریخ عمومی که آن نیز اتفاقاً موسوم به زبدة التواریخ است تألیف عبدالله بن لطف الله بن عبدالرزقید خوانی معروف بحافظ ابرو متوفی در سنه ۸۳۴ و از معاصرین شاهرخ بن امیر تیمور کورکان و پسرش بایسنغر، و این کتاب منقسم بچهار ربع است و دوره کامل آن در نهایت ندرت است و فقط در استانبول موجود است لاغیر، و آنچه در فهرست کتابخانه مجلس ص ۱۴۴ مسطور است که نسخه کامل این کتاب در پطرزبورغ موجود است سهو است و اصل این سهو از ربو مؤلف فهرست نسخ فارسی موزه بریتانی است، باری دوره کامل این کتاب چنانکه عرض شد در منتهی درجه ندرت و ظاهراً جز در استانبول آنهم بنحو تلفیق از چندین نسخه از مجلدات متفرقه آن کتاب در کتابخانه‌های مختلف آن شهر در هیچ نقطه دیگر وجود ندارد. ولی بعضی مجلدات متفرقه آن و مخصوصاً ربع اول و دوم آن ندرت در برخی کتابخانه‌های عمومی موجود است، مثلاً در کتابخانه موزه بریتانی ربع اول آن و در کتابخانه مجلس و کتابخانه دارالفنون کمبریج ربع ثانی آن و در کتابخانه عمومی لندن گراد ربع اول و دوم آن و در کتابخانه ملی پاریس ربع اول و چهارم آن محفوظ است.

دیگر از کتب بسیار سودمند کتابی است معروف بتاریخ راقم تألیف یکی از اهالی سمرقند موسوم بمیر شریف راقم که در حدود سنه ۱۱۱۳ آنرا تألیف نموده و کتاب مزبور مشتمل است بر ضبط تواریخ وقایع مشهوره که مابین سنوات ۷۳۶ (یعنی سال ولادت امیر تیمور گورگان) الی سنه ۱۰۵۴ در ایران و خراسان و واء النهر از بخارا و سمرقند و آن نواحی روی داده و بنحو خصوصی محتوی است بر شرح احوال و سوانح سلاطین شیبانی و خوانین از بک ماوراء النهر و روابط صلح و جنگ آنها با تیموریه و صفویه و از این لحاظ در باب خود بی نظیر است و تفصیل و جزئیاتی که راجع بتواریخ آن طبقه از سلاطین در این کتاب یافت میشود در هیچ مأخذ دیگری بدست نمیتوان آورد، و علاوه بر وقایع مشهوره تاریخی این کتاب مشتمل است بر تواریخ و فیات اغلب مشاهیر ایران و ترکستان از علما و ادبا و شعرا و ملوک و امرا و وزرا و غیرهم بترتیب سنوات در ظرف مدت مذکوره با شرح اجمالی احوال هر یک از ایشان، و اگر بطبع برسد اسباب کار فوق العاده مفیدی خواهد بود برای مشتغلین بتاریخ و مخصوصاً تاریخ نواحی شرقی ایران و خراسان و ترکستان، نسخ این کتاب نیز نسبتاً نادر است از جمله در کتابخانه ملی پاریس دو نسخه و در کتابخانه انجمن همایونی آسیائی یک نسخه و در لندن گراد چهار نسخه موجود است ولی بدون شك در ایران نیز باید نسخی از آن بدست بیاید.

دیگر از کتب فوق العاده نفیس عظیم التظیر کتاب کیهان شناخت است تألیف عین الزمان حسن بن علی بن محمد قطان مروزی متوفی در سنه ۵۴۸ ه که کتابی است بزبان فارسی بسیار سلیس روان ساده در علم هیئت و در حدود سنه چهارصد و نود و هشت هجری (۴۹۸) تألیف شده است، در ورق ۹ در فصل اوجهای کواکب گوید: « و اوجهای کواکب بیک موضع نیست بلکه مختلف است و این تاریخ را که ما این یادگار نوشتیم حساب کردیم اوجها را و اندرین جدول نهادیم و تاریخ ما اول محرم سنه ثمان و تسعین و اربعمائه هجری بوده است، » از این کتاب تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد فقط یک نسخه منحصر بفرد در تمام دنیا وجود دارد و آن نسخه ایست در نهایت پاکیزگی بخط نسخ خوش قدیم متعلق بکتابخانه آقای ضیاء الدین نوری در طهران که لطفاً مرحمت فرموده مدتی نزد اینجانب بمنوان عاریه امانت داده بودند و اینجانب بافحص

شدید بلیغ در هیچیک از کتابخانه های عمومی یا خصوصی اروپا یا هندوستان یافت نمی شود . در کتابخانه مجلس در طهران نسخه دیگری از روی همین نسخه آقای ضیاءالدین نوری نویسنده آنست که سوادى از عين همان نسخه است و نسخه ثانوى محسوب نمیشود .

بارى نظر باهمیت فوق العاده این کتاب که از هر حیث و لحاظ از نفایس تألیفات زبان فارسی است هم از حیث موضوع و مطلب و اصطلاحات علم هیئت و نجوم که اغلب را بزبان فارسی خالص بیان کرده است و هم از لحاظ انشا که در نهایت روانی و سادگی و سلاست است از جنس کتاب التفهیم ابوریحان بیرونی و هم از حیث قدم نسخه که تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد چهارمین یا پنجمین نسخه قدیمی است که بزبان فارسی نوشته شده و تا کنون باقی مانده است . بغایت سزاوار است که وزارت فرهنگ نظر توجه مخصوص خود را باین نسخه منحصر بفرد معطوف داشته در صورت امکان و اجازه مالك يك چاپ عكسى یا اقلأ دوسه دوره عكسى از روی همین نسخه آقای ضیاءالدین نوری برداشته که اصل نسخه عیناً همانقسم که هست با همان خط و املاهای قدیمی و سایر خصوصیات کتابتی عیناً برای اخلاف محفوظ بماند ، و اینکه عرض کردم که این نسخه کیهان شناخت بر حسب اطلاع اینجانب یکی از چهار پنج نسخه بسیار قدیمی زبان فارسی است اسامی آن سه چهار نسخه دیگر که از این نسخه قدیمتر است از قرار ذیل است : اول کتاب الابنیه عن حقائق الادویه تألیف ابومنصور موفق بن علی هروی که بخط اسدی طوسی شاعر معروف است و در سنه ۴۴۷ هجری کتابت شده و در کتابخانه ملی طهران دو دوره عكسى از آن که از روی نسخه اصلی منحصر بفرد آن در کتابخانه ملی وینه بر داشته شده موجود است ، دوم کتاب السامی فی الاسامی میدانی است که در سنه ۵۲۸ کتابت شده و در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است ، سوم و چهارم دو جلد مختلف از تفسیر ابوالفتوح رازی است که یکی در سنه ۵۵۶ و دیگری در سنه ۵۵۷ کتابت شده و در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است .

و دیگر از کتب بسیار سودمند از لحاظ تواریخ محلی ایران کتاب جامع مفیدی است در تاریخ یزد تألیف محمد مفید مستوفی ابن نجم الدین محمود باقى یزدی

از مستوفیان عهد شاه سلیمان صفوی که در سنه ۱۰۸۲ شروع بتألیف آن نموده و در سنه ۱۰۹۰ باتمام رسانیده است. اصل این کتاب سه مجلد بوده است: جلد اول در تاریخ یزد از عهد اسکندر کبیرالی امیر تیمور گورگان، جلد دوم در تاریخ صفویه الی شاه سلیمان، جلد سوم که از دو مجلد دیگر بسیار مهم تر و مفید تر است و نسخه ظاهرأ منحصر بفردی از آن که گویا بخط مؤلف است در موزه لندن موجود است محتوی است بر جغرافیای یزد و نواحی آن و وصف ابنیه و خطط و آثار آن از مساجد و مدارس و خانقاهها و آب انبارها و دهات و باغها و قنوات و شرح احوال مشاهیر علما و فضلا و قضاة و وعاظ و منجمین و خطاطان و اطبا و شعرا و عرفا و سادات و اعیان و اکابر و وزرا و مستوفیان که از آن ناحیت برخاسته اند، و این مجلد سوم که چنانکه گفتیم در موزه بریتانی در لندن موجود است نیز منقسم بدو جلد است جلد اول دارای ۳۷۶ ورق و جلد دوم دارای ۳۰۲ ورق که من حیث المجموع ۶۷۸ ورق میشود. از جلد اول کتاب جامع مفیدی نیز نسخه در کتابخانه ملی پاریس موجود است، ولی از جلد دوم آن گویا هیچ جا خبر و نشانی نیست. و دیگر از کتب بسیار مهم سو دمنند کتات تاریخ طبرستان است تألیف محمد بن الحسن بن اسفندیار که در حدود سنه ۶۱۳ تألیف شده و از نفایس کتب تاریخی فارسی و انشاء آن نیز در نهایت سلامت و شیرینی و روانی است ولی چون از قرار مذکور وزارت فرهنگ قرار چاپ کتاب مزبور را با آقای عباس اقبال آشتیانی داده است لهذا از خوض در وصف این کتاب و توضیحات راجع بنسخ موجوده آن صرف نظر کرده با کمال بی صبری منتظر انجام این عمل خطیر بتوسط فاضل معزّی الیه میباشد.

در خاتمه توضیحاً بعرض میرساند که چون از مضمون مراسله شریفه چنین استنباط کردم که مقصود سرکار عالی از استیضاحی که از اینجانب فرموده بودید فقط کتب نثر فارسی بوده از اشاره بکتب شعری فارسی از قبیل بعضی مثنویات و دواوین شعرا و کتب نواریخ منظوم و نحو ذلك بکلی صرف نظر کردم و از طول مفرط این مکتوب که بیش از حد پیش بینی خود اینجانب مفصل شد کمال معذرت میخواهد.

با تقدیم احترامات فایقه

محمد قزوینی - بهمن ۱۳۱۷